

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.53697.2460>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 80-101

Received: 2025.12.28
Accepted: 2026.6.6

Original Research

Examining the Structure of the Story of Prophet Abraham's Deliverance from the Fire Using a Linguistic Context Approach

Marzieh Kohandel Jahromi ¹

Assistant Professor, Department of Computational Linguistics Research Unit, Islamic World Science & Technology Monitoring and Citation Institute, Shiraz, Iran.

Introduction

In linguistic and semantic studies, context is recognized as the backdrop and framework that determines the precise meaning of words and sentences. Linguistic context consists of lexical, morphological, syntactic, and semantic elements formed from word collocations and relationships, influencing meaning at the sentence, paragraph, and whole-text levels. A word's exact meaning is defined within its situational context, as words have no meaning outside their context. Meaning arises from multiple usages in various contexts and combinations (Mukhtar Omar, 1998, P. 17). Van Dijk argues that the starting point of semantic analysis in all linguistic fields is the text and its linguistic structures; linguistic context describes the level of word meanings, word groups, and the role of categories and their combinations in sentence meaning. Paying attention to linguistic context is necessary to explain semantic relationships (Van Dijk, 2015, P. 81). The relationship between language and meaning in the Qur'an is a core subject in semantics. Linguistic context is fundamental in

1. kohandel@isc.ac

interpreting verses, deeply influencing the semantic system of words. According to structuralist semantics, meaning is not found in isolated words but through the axes of co-occurrence and substitution. Thus, analysis of meaning in the Qur'an without considering lexical relations within their contextual framework is incomplete. Textual context in semantics views a text as an interconnected and cohesive network, where each text has its own verbal and semantic coherence that the reader must fully comprehend. Contemporary Quranic linguists like Fadel Al-Samarrai show that subtle semantic differences in similar verses reflect the miracle of Qur'anic eloquence; small changes in wording correspond to the surah's thematic space, revealing meaning arising from a dynamic network of linguistic relations rather than static words. (Al-Samarrai, n.d).

One notable feature of Qur'anic style is the repeated telling of prophets' stories in different surahs, where repetition is not mere lexical similarity but varies in intent and textual system. Each iteration adjusts vocabulary and phrasing according to the audience, surah context, and purpose, giving new meaning and impact. Selection and framing of a story's fragments vary to align with the surah's goals and differ among surahs. As Hariri (2009, p. 91) states, although the verses may be identical, each gains new semantic weight depending on its surah context and adjacent verses. Among these, the story of the liberation of Prophet Abraham from the fire, found in surahs Al-Anbiya, Al-Şaffāt, Al-An'am, and Al-Ankabut, is a clear example. Despite extensive research on textual context and lexical semantics, few studies have comprehensively and comparatively analyzed this story from a linguistic context perspective. This research focuses on two semantic axes—co-occurrence and substitution—to analyze the semantic system of vocabulary in three stages of Abraham's story: Stage 1: Denial of idolatry, Stage 2: Punishment of Abraham and Stage 3: Abraham's liberation from the fire. This aims to show how meaning emerges from context and how apparent linguistic variations actually indicate the internal cohesion of divine language. The study asks: What role does linguistic context play in explaining semantic and structural differences in Abraham's liberation story? How does the Qur'an convey different surah goals through linguistic relations?

Materials & Methods

This research has been conducted with a descriptive-analytical approach and a library-based method. The required data was collected through a comprehensive search of the verses of the Holy Quran using authoritative lexical sources (such as Mu'jam Maqāyīs al-Lughah by Ibn Fāris) and exegetical sources (such as Majma' al-Bayan, al-Mizan, al-Kashshaf). The analysis process was as follows: first, the literal and technical meaning of the story of Prophet Abraham's deliverance from the fire was examined. Then, by studying all the verses containing this narrative, its different semantic aspects were extracted and categorized. In the next step, the linguistic context of the verses was analyzed.

Discussion & Results

Analysis of Three Stages of Abraham's Story by Linguistic Context

Stage 1: Denial of Idolatry

Verses from Al-An'am (6:78) and Az-Zukhruf (43:26) both depict Abraham's rejection of idolatry using terms derived from "بَرِيَ" (to disassociate). In Al-An'am, "إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ" uses an adjective form indicating ongoing, stable disassociation; the tone is rational and convincing, fitting the context of Abraham's logical arguments against idol worship. The adjacent verbs reflect "shirk" (associating partners), targeting the core belief of polytheism. In Az-Zukhruf, "إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ" uses a verbal noun for emphasis and intensification, matched with emphatic particles, reflecting a stronger denunciation suited to the surah's warning tone. The verb "تَعْبُدُونَ" (to worship) generalizes rejection beyond shirk to any worship of other than God. Co-occurrences reinforce these nuanced semantic effects, reflecting both the surahs' distinct rhetorical contexts and the progression of Abraham's stance.

Stage 2: Punishment of Abraham

The punishment is described differently in Surahs As-Saffat, Al-Anbiya, and Al-Ankabut:

As-Saffat: " (قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ) (Al-Saffat 37:97) " (build for him a structure and throw him into the fire) stresses violent action with harsh lexical choices to depict the intensity of punishment. Al-Anbiya: "حَرِّقُوهُ" (burn him) reflects more direct aggression after Abraham's breaking of idols, fitting the confrontational situational context.

Al-Ankabut: Phrases "اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ" (kill or burn him) suggests alternatives reflecting uncertainty or options in the persecutor's decisions, consistent with the surah's thematic focus on perseverance. Phonetic harshness and semantic choices align with narrative intensity and emotional states in each surah, demonstrating how linguistic context shapes lexical selections.

Stage 3: Abraham's Deliverance

The verses in Surahs Al-Saffat (37:97–98) and Al-Anbiya (21:68–70) describe the failed plot against Abraham and the downfall of his enemies. The contrast between the terms "اسفلين" (al-asfalīn, meaning "the lowest" or "most degraded") and "اخسرين" (al-akhsarīn, meaning "the most lost" or "utterly ruined") reflects a subtle yet significant semantic variation. The choice of "اسفلين" (lowliest) versus "اخسرين" (most lost) reflects subtle semantic variation. The former emphasizes degradation and defeat, closely tying to the preceding imagery of the fire and the structure built to burn Abraham. The latter underscores ultimate loss and futility in the opposition's scheme. These lexical pairs exemplify precise semantic alignment with textual context and narrative flow, illustrating how subtle lexical differences in the Qur'an convey nuanced theological and rhetorical meanings.

Conclusion

This study has shown that the lexical differences in the narrations about Prophet Abraham (PBUH) across different surahs are not accidental; rather, they are rooted in the linguistic context and semantic intent of each surah. Examining the axes of substitution and co-occurrence, it becomes evident that each lexical choice activates specific layers of meaning. Thus, the differences between expressions such as "بَرِيَءٌ / بَرِيءٌ" (barī' / barā'), "تَعْبُدُونَ / تُشْرِكُونَ" (ta'budūn / tushrikūn), and "أَسْفَلِينَ / أَخْسَرِينَ" (asfalīn / akhsarīn), as well as the various formulations of punishment, reflect a precise and systematic arrangement of words. From this

perspective, the meaning of the Holy Qur'an is not formed in the isolated word, but rather within the network of their linguistic and contextual relationships.

Keywords

Qur'an semantics, linguistic context, story of Abraham, contextual interpretation

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.53697.2460>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۸۰-۱۰۱

دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۷

پذیرش: ۱۴۰۵/۳/۱۶

مقاله پژوهشی

بررسی ساختار داستان رهایی حضرت ابراهیم از آتش با رویکرد بافت زبانی

استادیار گروه زبان شناسی رایانه ای، مؤسسه استنادی و پایش علم
و فناوری جهان اسلام (ISC)، شیراز، ایران.

مرضیه کهندل جهرمی ^۲ ID

چکیده

شناخت رابطه میان واژه و معنا در قرآن کریم، از بنیادی‌ترین مباحث معناشناسی معاصر است. در نظریه بافت زبانی، هر واژه در زمینه و محورهای ارتباطی خود معنا می‌یابد، نه به‌طور مستقل. از این منظر، تحلیل بافتی، دریچه‌ای برای کشف هماهنگی نظام واژگان و اهداف سوره‌ها در روایت‌های مشابه قرآنی فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر با رویکرد معناشناسی بافت‌محور به بررسی داستان رهایی حضرت ابراهیم (ع) از آتش در قرآن کریم می‌پردازد. هدف از این پژوهش، تبیین نقش بافت زبانی در شکل‌گیری نظام معنایی

واژگان و تبیین تفاوت‌های دلالتی میان سوره‌های الأنبياء، الصافات، انعام و العنكبوت است. با بهره‌گیری از دو محور جانشینی و همنشینی در نظریه ساخت‌گرایی معناشناسی، پژوهش نشان داد که تفاوت در گزینش واژگان، میزان اختصار یا بسط روایت، متناسب با هدف و غرض ارتباطی هر سوره تنظیم شده است. نتایج تحقیق بیانگر آن است که توجه به بافت زبانی و سیاق آیات، نه تنها سبب درک دقیق‌تر از معنای واژگان می‌شود بلکه هماهنگی میان ساختار زبانی و هدف محتوایی سوره‌ها را نیز آشکار می‌سازد. از این منظر، تحلیل بافت زبانی، ابزاری برای کشف عمق بیانی قرآن و نشان دادن جنبه‌های هنری و اعجاز ادبی آن است.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، بافت زبانی، معناشناسی، داستان ابراهیم (ع).

۱. درآمد

در مطالعات زبان‌شناسی و معناشناسی، بافت به عنوان بستر و چارچوبی شناخته می‌شود که معنای دقیق واژگان و جملات را مشخص می‌کند. بافت زبانی مجموعه‌ای از عناصر واژگانی، صرفی، نحوی و معنایی است که از همنشینی و روابط بین کلمات تشکیل می‌شود و در سطح جمله، پاراگراف و کل متن تأثیرگذار است. معنای دقیق واژه در درون بافتی مشخص می‌شود که در آن قرار گرفته است و واژه هیچ معنایی خارج از بافت ندارد. معنای کلمه حاصل کاربردهای متعدد در بافت‌های مختلف و ترکیب‌های متنوع می‌باشد... (مختار عمر، ۱۹۹۸: ۱۷) وین داک معتقد است: «نقطه شروع در تحلیل معنا، در همه حوزه‌ها، همچون دیگر تحلیل‌های زبان‌شناختی، خود متن و ساختارهای زبانی موجود در آن است؛ بافت زبانی، توصیفی از سطح معنای کلمات، گروه کلمات و نقش مقولات و ترکیبات آنها را در معنی جمله ارائه می‌دهد. توجه به بافت زبانی برای تبیین ارتباط معنایی واژگان لازم است». (ون دیک، ۱۳۹۴: ۸۱) در این میان، ارتباط میان زبان و معنا در قرآن کریم از مباحث علم معناشناسی است. بافت زبانی به عنوان یکی از عوامل مؤثر در تفسیر و فهم معنای آیات، نقشی بنیادین در تحلیل نظام دلالتی واژگان ایفا می‌کند. در نظریه معناشناسی ساخت‌گرا، هر واژه نه به صورت منفرد، بلکه در پیوند با محورهای همنشینی و جانشینی معنا می‌یابد. در واقع بررسی هم‌نشینی و جانشینی کلمات مؤکد این امر است که نظام معنایی ترکیبات، به معنای

معجمی آن محدود نمی شود بلکه باید به فراخور همنشینی بین کلمات معنای مورد نظر متکلم استنباط شود. از این رو، بررسی معنا در قرآن، بدون توجه به روابط واژگان در بستر بافتی خود، ناقص و سطحی خواهد بود. بر این اساس، می توان گفت بافت متن در معناشناسی، متن را به منزله یک شبکه درهم تنیده و منسجم در نظر می گیرد؛ زیرا هر متنی از انسجام لفظی و معنایی خاص خود برخوردار است و خواننده باید معنای متن را با فهم کامل این انسجام دریابد. نظریه پردازان معاصر زبان قرآن، از جمله فاضل السامرائی، نیز با تکیه بر تحلیل بافتی، نشان داده اند که تفاوت های ظاهری میان آیات مشابه، حامل لطایف معنایی و نشانگر اعجاز بیانی قرآن است. او در آثار خود توضیح می دهد که هر تغییر کوچک در لفظ، اعم از حذف، اضافه، یا جابه جایی، متناسب با فضای سوره و مقام خطاب است؛ بدین ترتیب معنا در قرآن از شبکه ای پویا از روابط زبانی برمی خیزد نه از واژه های ایستا. (السامرائی، بی تا: ۱۷) از سوی دیگر، یکی از ویژگی های برجسته بیان قرآنی، تکرار داستان های انبیاء در سوره های گوناگون است. این تکرار ظاهری نه از سر مشابهت لفظی، بلکه به دلیل تفاوت در غرض سوره و نظام بافتی آن است. هر بار که داستانی بازگو می شود، متناسب با مخاطب، فضای سوره، و هدف خطابی آن، واژگان و ترکیبات متفاوتی به کار می رود و همان روایت، معنا و تأثیری تازه می یابد. بر همین اساس، پرده های گزینش شده یک داستان برای هر سوره ای، همچنین نوع پرداخت، واژگان و مختصر و مفصل بودن آن داستان نیز کاملاً با هدف آن هماهنگ بوده و در مقایسه با سوره های دیگر متفاوت اند و با اندکی تأمل و دقت می توان دریافت که داستان های مشابه، در سوره های مختلف بر حسب سیاق و بافت آیات قبل و بعد آمده است «درست است که آیات یکسانند، اما هر یک از این آیات در بافت سوره و در مجاورت آیات پیشین و پسین، بار معنایی تازه می یابند». (حری، ۱۳۸۸: ۹۱) در این میان داستان رهایی حضرت ابراهیم (ع) از آتش یکی از نمونه های بارز این موضوع است که در سوره های الأنبیاء، الصافات، انعام و العنکبوت آمده است که با وجود پژوهش های متعدد در زمینه سیاق و دلالت واژگان، کمتر تحقیقی به صورت جامع به تحلیل تطبیقی این داستان از منظر بافت زبانی پرداخته است. لذا پژوهش حاضر با تکیه بر دو محور معناشناسی (همنشینی و جانشینی) می کوشد نظام معنایی واژگان را در سه پرده از داستان ابراهیم (ع): پرده اول: اظهار برائت از بت پرستی، پرده دوم: مجازات ابراهیم (ع)، پرده سوم: رهایی ابراهیم (ع) از آتش تحلیل کند تا روشن سازد که چگونه معنا از دل بافت می زاید و تفاوت های ظاهری در بیان، در واقع نشانه انسجام درونی زبان وحی

است. در این راستا، پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که نقش بافت زبانی در تبیین تفاوت‌های معنایی و ساختاری داستان رهایی حضرت ابراهیم (ع) چیست و چگونه قرآن از طریق روابط زبانی، اهداف گوناگون سوره‌ها را به مخاطب منتقل می‌سازد.

۲. پیشینه پژوهش

درباره بررسی داستان مجازات تا رهایی حضرت ابراهیم (ع) از نگاه بافت زبانی تا کنون پژوهشی صورت نگرفته است اما اگر بخواهیم به شماری از تحقیقات پیرامون بررسی بافت در پژوهش های قرآنی نگاهی داشته باشیم از این قرارند:

- تحلیل ساختاری حدیث ضیف ابراهیم (ع) در قرآن کریم با تکیه بر دو محور جانشینی و همنشینی، محمدرضا اسلامی و مریم دریانورد، فصلنامه مطالعات قرآنی، ۲ (۳۷)، ۱۳۹۸.

نویسندگان این اثر در مطالعه خود با تکیه بر دو محور جانشینی و همنشینی به بررسی ساختار آیات مربوط به آداب مهمانی در داستان حضرت ابراهیم پرداختند. نتایج حاکی از آن بود که در این داستان بیشتر بر محور جانشینی تاکید شده است. در محور همنشینی برای انتقال پیام اصلی داستان عبارت‌ها و واژگان به گونه‌ای در کنار هم و در یک خط افقی قرار گرفته‌اند.

- نقش بافت در دریافت معنا از کاربرد دو واژه "کتاب" و "قرآن" و حوزه معنایی آن دو در قرآن کریم، روح الله معینی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۶. نویسنده به بررسی نقش بافت در دریافت معنا از کاربرد دو واژه "کتاب" و "قرآن" و حوزه معنایی آن دو در قرآن کریم پرداخته و به این نتیجه دست یافت که بررسی و تحلیل معنایی این دو واژه با توجه به کلمات همنشین و در پرتو بافت میسر است تا از این رهگذر معانی مختلف این دو واژه و تغییرات معنایی آنها شناخته شود.

- بررسی تطبیقی دیدگاه فاضل السامرائی با قدما در نقد مخالفان اعجاز ادبی با تاکید بر ظرافت‌های معنایی آیات متشابه، حامد صدقی و زهرا مرادی، مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، ۲ (۴)، ۱۳۹۶.

- این دو نویسنده در مقاله خود به بررسی تطبیقی دیدگاه فاضل السامرائی با قدما در نقد مخالفان اعجاز ادبی با تاکید بر ظرافت‌های معنایی آیات متشابه پرداختند و به این نکته اشاره داشتند که سامرایی با توجه به سیاق و مقام سوره و ترسیم فضای آن، آیات متشابه در قصه های قرآن را تبیین نمود تا ثابت نماید در ورای

تغییر هر حرف یا کلمه‌ای حکمتی نهفته است و ساحت قرآن نه تنها از تکرار بی مورد بری است، بلکه شاهدهی بر اعجاز ادبی آن است.

- سیاق الآیة اللفظی و وظائفها فی التفسیر، حامد دژآباد، *مجلة اللغة العربیة و آدابها*، ۱۳ (۲)، ۲۰۱۷. نیز در مقاله خود به اهمیت بافت در تفسیر آیه اشاره داشت و به این موضوع اشاره دارد که سیاق تنها قرینه متصله لفظی است که نقش مهمی را در تفسیر قرآن کریم ایفا می‌نماید و نادیده انگاشتن بافت و سیاق؛ مفسر را در فهم معنی نهایی به خطا و اشتباه می‌اندازد.

- اثر السیاق فی تغییر دلالة الالفاظ - سورة الكهف نموذجاً، حمودی العزای، *مجلة الاستاذ*، ۱ (۲۹)، ۲۰۱۴. نویسنده این اثر در مقاله خود به بررسی تاثیر بافت و سیاق در تغییر و دگرگونی معانی واژگان در سوره کهف پرداخت. نتایج حاکی از این بود که دلالت معانی واژگان در سوره کهف بر حسب موقعیت و بافت سخن تغییر می‌کند و هر کلمه دلالت خاص خود دارد که در زیبایی متن موثر است. اما آن چه ما در این پژوهش در صدد انجام آن هستیم تحلیل نظام معنایی آیات مرتبط با داستان رهایی حضرت ابراهیم (ع) از آتش از دریچه بافت زبانی و در سایه دو محور جانشینی و همنشینی است.

۳- مبانی نظری پژوهش:

۳-۱- تبیین مفهوم بافت^۳

اصطلاح بافت از آن دسته اصطلاحاتی به شمار می‌رود که به آسانی نمی‌توان ترجمه و توصیفی دقیق از آن بیان نمود؛ اما با وجود این، تعاریفی ارائه شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. نور عوض به نقل از هالیدی در تعریف بافت چنین گفته است: «بافت، متنی پنهانی می‌باشد که با متن ظاهری همراه شده و به مانند پلی است که میان شکل زبانی کلام و محیط خارج از زبان، رابطه برقرار می‌نماید». (نورعوض، ۱۴۱۰: ۲۱) برخی دیگر بر آن باورند که بافت، محیطی زبانی است که یک واحد زبانی اعم از کلمه یا جمله در چهارچوبی از عناصر زبانی یا غیر زبانی واقع می‌شود. (ردة الطلحی، ۱۴۲۴: ۲۹) صفوی معتقد است که بافت «فضایی است که جمله‌ها در آن تولید می‌شوند». (صفوی، ۱۳۸۴: ۱۲)

در واقع؛ در تحلیل‌های معنایی دو نوع بافت را عنصر کلیدی در تفسیر زبان متن در نظر می‌گیرند:

^۳ Context

۱- بافت متن ۲- بافت موقعیت. منظور از بافت متن؛ همان کلمات و بافت زبانی است که گفتمان را احاطه نموده است. به عبارت دیگر، به کلمات و گفته‌های قبل و بعد از یک پاره گفتار بافت متن گویند. در این بافت، تحلیل کننده، متن را خوانده و سپس تلاش می‌کند تا ویژگی‌های بافتی را که متن در آن روی داده است معین کند (زارعی فرد؛ ۱۳۸۵، ص ۴۲). توجه به این بافت و عوامل دخیل در آن برای درک اغراض ثانوی گزاره‌ها و تداعی‌های برآمده از واژگان، که از آن به هاله معنایی واژگان نیز تعبیر می‌شود. (اطهاری نیک عزم، ۲۰۱۰، ص ۲۶) ضروری است. در تعاریف ارائه شده در مورد بافت گاهی تنها جنبه درون‌زبانی و متنی و گاهی تنها جنبه موقعیت و برون‌متنی آن مورد نظر بوده است و زمانی تداخل دو مفهوم درون‌زبانی و برون‌زبانی مدنظر است. در این میان تعریفی که شامل هر دو نوع بافت درون‌زبانی و برون‌زبانی می‌شود عبارت است از: «موقعیتی که در آن جمله ایجاد شده و در فهمیدن و فهماندن معنا و مقصود از آن جمله دخیل است». (صفوی، ۱۳۸۷:۵۹)

در این پژوهش، آنچه مدنظر است بافت متنی (زبانی) می‌باشد. لذا با ارائه تعاریف دقیق‌تر از این نوع بافت به ادامه بحث می‌پردازیم. بافت زبانی که نام‌های دیگر آن عبارت‌اند از: بافت متنی زبان (کنوش، ۲۰۰۷: ۲۱) بافت مقالی (ابوالفرج، ۱۹۶۶: ۶۶) بر تمامی عناصر زبانی داخل یک متن اطلاق می‌گردد که در ارتباط با یکدیگر، در تولید معنایی خاص برای یک واژه دخیل هستند که به کشف معانی حاصل از قرارگرفتن واژگان در محووافقی و همنشینی می‌پردازد. (برکاوی، ۱۹۹۱: ۲۲) در واقع؛ بافت زبانی، حاصل کاربرد کلمه داخل نظام جمله است. زمانی که همنشین کلمات دیگری در ترکیب می‌شود و معنایی خاص و معین را به دست می‌دهد. (همان)

۲-۳- متشابه

متشابه در لغت، اسم فاعل و مشتق از مصدر «تشابه» است. ابن فارس لغت شناس مشهور می‌گوید: «شبه» در اصل بر چیزی اطلاق می‌شود که از نظر شکل، رنگ یا اوصاف، شبیه چیز دیگر باشد. (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۵) فیروز آبادی نیز می‌گوید: این واژه زمانی به کار می‌رود که چیزی شبیه چیز دیگر باشد، تا آنجا که در تشخیص مانعی ایجاد کند. (فیروزآبادی، بی تا) پس با توجه به معانی که لغت‌شناسان برای این واژه یادآور شده‌اند می‌توان گفت، دو محور معنایی در این واژه وجود دارد: شبیه بودن معنا به چیز دیگر و دشواری تشخیص معنای صحیح. ابوزینه آیات متشابه را کلامی می‌داند که در بیشتر از یک موضع با اسلوب‌های

بیانی مختلف آمده است. (ابوزینه، ۲۰۰۲: ۵۴) در یک تعریف جامع تر آیات مشابه لفظی، بیان آیات با موضوع واحد در یک سوره یا سور متعدد، در صورت های مختلف همراه با اسلوب های متنوع با اغراض بدیع است. (الاطرش، ۱۹۹۷: ۲۳) در واقع آیات مشابه آیتی هستند که با عباراتی شبیه به هم بازگوشده اند و گاهی یک مفهوم به اشکال مختلف و واژگان متفاوت آورده شده است. (ابوزید، ۱۹۹۲: ۱۱)

۳-۳- محور جانشینی^۴

معناشناسی مبتنی بر بافت زبانی، معنا را بر حسب روابط درون متنی میان واحدهای زبان بررسی می کند. مقصود از روابط درون متنی روابطی است که از ارتباط یک واژه با سایر واژه ها پدید می آید و در سطح جمله و متن امکان بررسی دارد؛ این روابط شامل روابط هم نشینی، جانشینی و سیاق است. (حدادی، ۱۳۸۹: ۷۲)

در محور جانشینی قرار گرفتن اجزا به جای همدیگر مورد بررسی قرار می گیرد و دلالت بر آن دارد که نشانه ها در ارتباط با یکدیگر معنا دار می شوند. «تحلیل الگوهای جانشین با مقایسه و مقابله نشانه های حاضر در یک متن با نشانه های غائب که در شرایط مشابه ممکن بود انتخاب شوند، سر و کار دارد». (سجودی، ۱۴۱۳: ۴۵) محور جانشینی به نوعی تحلیل روابط برون متنی است و هر عنصر در آن به طور ساختاری با دیگر عناصر قابل تعویض است اما انتخاب هر کدام مانع انتخاب دیگری می شود و ترجیح آن نسبت به دیگری در یک مجموعه عناصر جانشین تشکیل دهنده معنای متن است. (چندلر، ۱۳۸۷: ۲۹) به طور کلی مراد از محور جانشینی در این پژوهش، هر واژه یا ساختاری است که از نظر نحوی و معنایی بتواند در همان جایگاه، جایگزین عنصر دیگر شود و در عین حال، لایه ای از تفاوت دلالتی، شدت یا عموم و خصوص را ایجاد کند. بنابراین، بررسی جانشینی در این مقاله بر پایه بافت پیش و پس آیه و برآیند معنایی حاصل از انتخاب واژگان صورت می گیرد.

۳-۴- محور هم نشینی^۵

^۴- Paradigmatic
^۵- syntagmatic

روابط هم‌نشینی، به ترکیب کلمات در جمله یا کلام مربوط می‌شود و به کلماتی که در جوار کلمه مورد نظر قرار گرفته‌اند، کلمات هم‌نشین آن گفته می‌شود. رابطه هم‌نشینی، رابطه‌ای از نوع ترکیب میان الفظی است که در زنجیره کلامی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. (بی‌پرویش، ۱۳۷۴: ۳۰) معیار تشخیص هم‌نشینی نیز بر مجاورت زبانی و نقش عناصر هم‌جوار در تولید معنا استوار است.

۴- تحلیل و بررسی سه پرده از داستان حضرت ابراهیم بر اساس بافت زبانی

در این قسمت ماجرای اعلان تبری حضرت ابراهیم (ع) از بت‌پرستی و سپس دستور سوزاندن ایشان در آتش و در نهایت نجات ایشان از مکر دشمنان بر اساس بافت زبانی تحلیل و بررسی می‌شود. قابل ذکر است که در این پژوهش، انتخاب آیات به صورت هدفمند و مبتنی بر تناسب با موضوع انجام شد. بدین معنا که همه آیات مرتبط با روایت حضرت ابراهیم (ع) شناسایی شدند، اما در مرحله تحلیل، آیات محوری و نماینده‌ای که به روشنی سه پرده اصلی روایت یعنی اظهار برائت، مجازات، و رهایی را بازنمایی می‌کردند، مورد بررسی قرار گرفتند.

۴-۱- پرده اول: اظهار برائت از پرستش بت‌ها

قال تعالی: (قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ) (انعام/۷۸)

قال تعالی: (وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ) (زخرف/۲۶)

در هر دو آیه مورد بحث، حضرت ابراهیم (ع) موضع خود را در برابر پرستش غیرخدا با واژه‌هایی از ریشه برآ بیان می‌کند. تفاوت میان دو تعبیر *إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ* (انعام/۷۸) و *إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ* (زخرف/۲۶)، هرچند ظاهراً زبانی است، اما از منظر بافت و سیاق آیات، حامل معنایی عمیق و کاملاً هدفمند است. در تحلیل و تبیین علت تفاوت این دو شیوه تعبیر با توجه به سیاق آیات می‌توان گفت:

۴-۱-۱- تحلیل واژگانی در محور جانیشینی و هم‌نشینی

در سوره الأنعام، واژه «بری» در قالب صفت مشابه آمده است که بر ثبوت و استمرار در معنا دلالت دارد؛ در واقع صفت مشابه اسمی است که بر ثبوت صفت در شخص دلالت می‌کند (یعقوب، امیل بدیع، ۱۹۸۳: ۶۲۶). یعنی حالت برائت حضرت ابراهیم حالتی پیوسته و پایدار در وجود اوست، نه واکنشی مقطعی. استفاده از این ساختار در پایان استدلال برهانی ابراهیم درباره بطلان عبادت مظاهر طبیعی (ستاره، ماه و خورشید) صورت گرفته است. حضرت ابراهیم گمراهی و ضلالت قوم خود را با بهره‌گیری از استدلال‌های

تدریجی و ملموس به کار می‌برد و از کلماتی استفاده می‌کند تا مقدمه و زمینه لازم برای حقانیت خداوند به وسیله آن‌ها به تصویر کشد. (فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ) (ابراهیم: ۷۸-۷۶) و بعد از ادله و استدلال خود مبنی بر عدم جاودانگی ستاره و ماه و خورشید با واژه «بری» که بر ثبوت و دوام دلالت دارد (إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ) بیزاری و تبری خود را از چیزی که قوم به واسطه آن مشرک بوده‌اند بیان می‌دارد. او پس از آنکه قوم خویش را در فرآیند گفت‌وگو و استدلالی تدریجی همراه کرده، به مرحله صراحت در دین می‌رسد و اعلام می‌کند: إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ. در این بافت، تأکید بر عقلانیت گفتار است و لذا تعبیر ثبوتی «بری» با نقش بیانی معتدل‌تر و اقناعی‌تر به کار می‌رود.

اما در سوره الزخرف، فرم زبانی تغییر می‌کند. براء مصدر بری است. (صافی، ۱۴۱۸: ۸۰) که برای مبالغه به جای بری، «براء» به کار برده شده، همچنانکه وقتی بخواهیم در عدالت کسی مبالغه کنیم می‌گوییم فلانی عین عدالت است. (طباطبائی، ۱۳۶۳: ۱۴۲) در این صورت به جای اینکه بگوییم: «فلان عادل جدا» می‌گوییم: «فلان عدل» که مصدر «عدل» به جای عبارت «عادل جدا» آمده است. واژه «براء» که مصدر است، بر مبالغه در معنا و شدت در معنا دلالت دارد. علاوه بر آن، تأکید مضاعف (با «إِنَّ» و «ن» مشدد، یعنی إِنِّي (شدت انزجار را دوچندان می‌سازد. با واکاوی آیات قبل سوره زخرف مشخص گردید آیه مورد نظر بر هشدار و انداز بشر دلالت دارد. یعنی با توجه به آیات (۲۳-۲۵): (وَ كَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ قَالَ أُو كُو جِئْتُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ) و گفت‌وگوهای صورت گرفته میان حضرت ابراهیم (ع) و قوم مشرک او؛ در این گفت‌وگوها حضرت تأکید می‌ورزند به هیچ طریق به خدایان آنها روی نخواهد آورد و با گزینش واژه «براء» این تأکید و انزجار را بیشتر نشان می‌دهد و در آیات بعد نیز با بیان موضوع توحید و تأکید بیشتر بر آن، (إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ) (۲۷-۲۸) بر بیزاری خود صحنه می‌گذارد. بنابراین منظور از استعمال واژه «براء» با صیغه مبالغه؛ انزجار شدید و اعلان بیزاری عمیق ایشان از عمل بت پرستی بوده است تا عقیده ایمان به خدای یکتا را در نفوس انسان‌ها تثبیت نماید. از دید بافتی نیز، این سوره در فضای هشدار و انداز

نازل شده و گفت‌وگوهای آیات قبل آشکارا بر تقابل پیامبران با سرکشی و تکذیب اقوام تکیه دارد. بنابراین گزینش «براء» به جای «بری» کاملاً متناسب با هدف خطابی سوره و نوع لحن آن است؛ زیرا سیاق سوره الزخرف، دربرگیرنده عبارات تهدیدی و تأکیدی است که با بیان قاطع ابراهیم (ع) هماهنگ می‌شود. در محور همنشینی نیز تفاوت افعال «تشرکون» و «تعبدون» حامل معناست. در سوره الأنعام، فعل تشرکون در مجاورت آیات مربوط به پرستش مظاهر آسمانی آمده که سخن از «شریک‌سازی» در الوهیت است. بافت سوره، ناظر به برهان عقلی بر توحید است، نه صرف نفی عبادت. از این رو، واژه‌ای انتخاب شده که مستقیماً ساحت فکری و اعتقادی قوم را هدف گیرد.

در مقابل، در سوره الزخرف، جامعه مشرکان و قوم ابراهیم بدون ذکر جزئیات معبودها توصیف می‌شوند و موضوع آیه، نفی عبادت و خضوع غیرالهی به‌طور کلی است. برای همین، فعل تعبدون در محور جانشینی با تشرکون قرار گرفته و بار دلالتی آن از سطح شرک به سطح عام‌تر «پرستش هر غیر خدا» گسترش یافته است. نتیجه بافت‌محور: تحلیل روابط واژگانی، نحوی و بافتی نشان می‌دهد که دو تعبیر متفاوت از برائت ابراهیم (ع)، دو وضعیت متفاوت از گفتار او را در دل سیاق قرآنی منعکس می‌کنند:

- در سوره الأنعام، گفتار او جنبه اقناعی و تعلیمی دارد؛ صفت مشبهه «بری» با فعل تشرکون، معنای ثبوتی و آرامش منطقی را القا می‌کند.
- در سوره الزخرف، گفتار او اعلام قاطع موضع دینی و مبارزه با شرک است؛ بنابراین «براء» با تأکید دوگانه و فعل تعبدون برای نمایش شدت نفرت و انزجار از بت‌پرستی به‌کار رفته است. از این رهگذر، تفاوت زبانی در این دو آیه نه صرفاً زیبایی لفظی، بلکه نشان‌دهنده دقت معنایی قرآن در هماهنگی میان واژگان و بافت خطابی است. هرچه شدت سیاق بیشتر باشد، زبان پیامبر نیز از حالت وصفی به حالت بیانی و اندازی تغییر می‌یابد، و این همان جلوه‌ای از اعجاز در انسجام ساختاری قرآن کریم است.

۴-۲- پرده دوم: مجازات حضرت ابراهیم (ع)

(قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ) (صافات/ ۹۷)

(قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ) (انبیا/ ۶۸)

(فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ)
(عنکبوت/۲۴)

مجازات ابراهیم (ع)، با واژگان و تعبیری متفاوت به تصویر کشیده شده است. در سوره صافات عبارت «الْقُوَّةُ فِي الْجَحِيمِ» و در سوره انبیا واژه «حَرِّقُوهُ» جانشین عبارت «الْقُوَّةُ فِي الْجَحِيمِ» شده است و به طور مستقیم از حکم سوزاندن ایشان سخن می گوید. در سوره عنکبوت با دو واژه «اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ» گزینه های کشتن یا سوزاندن برای مجازات ایشان در نظر گرفته می شود. در این مرحله علت اختلاف این شیوه عبارت پردازی از منظر بافت زبانی بررسی می گردد.

۱-۲-۴- تحلیل واژگانی در محور جانشینی و همنشینی

در سوره الصافات، سران قوم ابراهیم (ع) با عبارت «قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ» تصمیم به انداختن ایشان در آتش گرفتند و حکم به مجازات ایشان دادند. در تبیین این نوع شیوه بیان و گزینش واژگان باید گفت:

چینش واژگان و انتخاب آن‌ها متناسب با سیاق نقل داستان ابراهیم (ع) در این سوره صورت گرفته است. در تحلیل بافت زبانی می توان به واژه «القاء» اشاره کرد. القاء به معنای پرتاب چیزی از بالا به پایین است و معنی این واژه با واژه «راغ» که در آیات قبل آمده است مطابق و هماهنگ است «فَرَأَغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» (۹۳) واژه «راغ» با حرف علی و همنشینی آن با «ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» یعنی ضربه ای محکم از بالا با دست راست (با تمام قدرت) بر پیکر بت‌ها فرود آورد. در حقیقت همنشینی یمین با راغ بر درهم کوبیدن بت‌ها با قدرت و توان دلالت دارد «در واقع حرف "فا" در آغاز این جمله این معنا را می رساند که نتیجه آن خطاب‌ها این شد که حضرت ابراهیم تصمیم گرفت با دست راست و با قدرت بت‌ها را در هم بکوبد، و اینکه گفتیم با قدرت، چون دست راست کنایه از قدرت است. (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۲۶) بنابراین گزینش واژه «القوه» اوج دقت در کاربرد را نشان می دهد، چرا که واژه «القوه» هماهنگ با عبارت «راغ علیهم» انتخاب شده است و انسجام معنایی بین این دو واژه بیانگر گزینش دقیق واژگان در انتقال معنا است تا هماهنگ و همراستا با عبارت «فَرَأَغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» که اشاره به درهم کوفتن بت‌ها از بالا و به شدت؛ توسط حضرت ابراهیم داشته را با انتخاب واژگان «ابْنُوا و الْقُوَّة» (ساختن بنایی مرتفع و انداختن ایشان از بالا به پایین) واکنش قوم حضرت ابراهیم به مجازات ایشان را به تصویر کشد «ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ» در واقع گزینش این

واژه متناسب با بافت و آیات پیش از آن بر شدت خشم پادشاه آن زمان از عمل ابراهیم دلالت دارد و چینش دقیق این واژگان در کنار هم با ایجاد تاثیری که بر مخاطب آن می‌گذارد به گونه‌ایست که هیچ واژه دیگر یارای جایگزینی با این واژه را ندارد. به عبارتی دیگر؛ تمرکز سوره بر «مواجهه» و «نتیجه» است نه بر گفت‌وگو یا تصویر احساسی واقعه. واژگان مورد استفاده خشن‌تر و صلابت‌آمیزترند: «ابنوا»، «بُنِيَانًا»، «فَالْقُوَّةُ»، «الْجَحِيمِ». این واژگان از نظر صوتی دارای صامت‌های انفجاری و خشن‌اند (ب، ق، ج، ح) که تناسب کامل با سیاق قتال و غلبه در این سوره دارند. از دید محور همنشینی، واژه‌های «ابنوا» و «بُنِيَانًا» تکرار واجی و آهنگی دارند و القاکننده جنب‌وجوش و شتاب در خشم قوم هستند. اما در سوره انبیا، فرم زبانی تغییر کرده و واژه «حَرْقُوهُ» به جای «أَلْقُوهُ» آمده است. از منظر بافت، این تغییر نه تصادفی که مبتنی بر شدت لحن و فضای عاطفی پس از مناظره ابراهیم (ع) است. انتخاب این واژه متناسب با آیات قبل و واقعه شکستن بت‌ها توسط ابراهیم (ع) و به سخره‌گرفتن خدایان آنها صورت گرفته است و حکم به سوزاندن حضرت ابراهیم که خشونت آمیزتر از قتل است داده شده است. در این سوره، در آیات پیشین، ابراهیم قوم خود را با منطق به چالش می‌کشد: فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ. قوم پس از لحظه‌ای تأمل در فَارْجِعُوا إِلَى أَنْفُسِهِمْ یعنی رجعت به نفس خویش؛ که دلالت بر به خود آمدن دارد و به گفته علامه طباطبایی « این عبارت استعاره به کنایه است و با کنایه از تنبّه قوم ابراهیم و تفکّر در دلشان خبر می‌دهد». (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱۷: ۴۰۶) با تعصب به حالت پیشین بازمی‌گردند (ثُمَّ نَكِسُوا عَلَى رُؤُسِهِمْ) این تحول درونی از «منطق به تعصب» با گزینش فعل «حَرْقُوهُ» منعکس می‌شود. واژه‌ای که هم از نظر ریشه (حرق: شدت سوزش) و هم از نظر صامت‌های قوی (ح، ق) خشونت لحن قوم را بازمی‌نماید. در محور جانشینی، می‌توانست افعالی چون «اقتلوا» یا «ارجموا» قرار گیرد، اما انتخاب «حَرْقُوهُ» حاکی از واکنش احساسی شدیدتر است که متناسب با سیاق مناظره و حیرت شکست‌خورده قوم است. و همنشینی عبارت «فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ» در تأیید و تأکید ظلمی است که به نفس خویشتن روا داشته آمده است و سپس در ادامه عبارت «نَكِسُوا عَلَى رُؤُسِهِمْ» دیده می‌شود و عدم اقرار قوم ابراهیم (ع) به سخن حق را با گزینش واژه «نکس» به تصویر می‌کشد. زیرا که این واژه دلالت بر وارونه کردن دارد و همانطور که علامه طباطبایی گفته است: «این عبارت کنایه یا استعاره به کنایه از باطل را بجای حق گرفتن دارد و گرچه با ادله منطقی ابراهیم محکوم شدند اما تعصب آنها مانع پذیرفتن حقیقت شد و با عبارت گفتند: می‌دانی که این‌ها سخن

نمی‌گویند». (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۳۸) عجز و ناتوانی بت‌ها را بوسیله حرف تحقیق قد در «لَقَدْ عَلِمْتَمَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ» تاکید نمودند و مه‌رتاییدی بر سخنان حضرت ابراهیم(ع) زدند. اما بت پرستان که تاب شنیدن سخن حق نداشتند با فعل «حرقوه» و دستور علنی بر سوزاندن ابراهیم(ع)؛ مجازات سنگینی برای ایشان در نظر گرفتند. بنابراین انتخاب واژه «حرقوا» متناسب با بافت و فضای داستان ابراهیم(ع) در این سوره صورت گرفته است.

در سوره عنکبوت که از لحاظ ترتیب نزول آخرین سوره روایت داستان ابراهیم(ع) است روایت داستان به صورت موجز مشاهده می‌شود: اَقْتُلُوهُ اَوْ حَرِّقُوهُ. ساختار جمله با دو فعل هم‌پایه «اقتلوا» و «حرقوه» شکل گرفته است و از نظر بلاغی، دوتایی بودن افعال نمایانگر تردید یا تعدد گزینه در تصمیم قوم است. عدم ذکر جزئیات داستان در این سوره با کلی‌گویی افعال هماهنگ است.

در محور هم‌نشینی، تقابل دو فعل (قتل یا سوزاندن) شدت دشمنی و اضطراب تصمیم‌گیری را نشان می‌دهد. ادامه آیه فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ نیز عیناً با ایجاز و بدون توضیح چگونگی نجات آمده است. این اختصار، از نظر بافتی، با سبک سوره العنکبوت که مخاطبان را به پایداری در برابر فتنه‌ها دعوت می‌کند، مطابقت دارد. به عبارت دیگر، قرآن در این سوره از جزئیات روایی می‌کاهد تا بر پیام کلی «عاقبت ایمان در برابر آزار» تمرکز کند.

۳-۴- پرده سوم: رهایی حضرت ابراهیم(ع) از مکر دشمنان

(فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ) (صافات/۹۸)

(وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ) (انبیاء/۷۰)

۱-۳-۴ - تحلیل واژگانی در محور جانشینی و هم‌نشینی

تفاوت این دو تعبیر، در ظاهر تنها در یک واژه است، اما در سطح بافتی و معناشناختی، دو زاویه متفاوت از پیروزی ابراهیم(ع) و شکست مخالفان او را برجسته می‌سازد. در سوره الصافات، واژه «الأسفلین» با فضای پیشین آیه ارتباط مستقیم دارد؛ زیرا بلافاصله پیش از آن، از ساختن بنایی بلند و افکندن ابراهیم(ع) در آتش سخن گفته شده است: (قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ) (الصافات/۹۷). «قوم ابراهیم آتش عظیم برافروختند و بنایی عالی برافراشتند تا ابراهیم را از بالا در آن افکنند و اما به خواست الهی ابراهیم از آتش سرفراز بیرون آمد و قوم او به مقامی پست و پایین فرو

افتادند». (کرمانی، ۱۹۹۸: ۴۱) در چنین بافتی، انتخاب واژه «الأسفلین» کاملاً معنادار است، زیرا تقابل میان «بلندی بنا» و «فروستی دشمنان» را به صورت تصویری و ملموس نشان می‌دهد. به بیان دیگر، قوم ابراهیم (ع) با ساختن بنایی بلند می‌خواستند او را از بالا به پایین افکنند، اما نتیجه الهی این شد که خود آنان به پست‌ترین جایگاه فرو افتادند. بنابراین، «الأسفلین» فقط دلالت بر پایین بودن مکانی ندارد، بلکه نشانه سقوط حیثیتی، شکست سیاسی، و فروپاشی تدبیر دشمنان نیز هست.

از منظر همنشینی نیز، ارتباط میان «بنیاناً»، «فألقوه»، «الجحیم» و سپس «کیداً» و «الأسفلین» ساختاری منسجم می‌سازد که در آن، خشونت فعل دشمنان و پاسخ الهی در تقابل کامل قرار می‌گیرد. در واقع، چینش واژگان در این آیات به گونه‌ای است که حرکت از «ساختن» به «افکندن» و سپس از «مکر» به «سقوط» را در ذهن مخاطب مجسم می‌کند. این پیوند زبانی، بر این نکته دلالت دارد که قرآن تنها گزارشگر حادثه نیست، بلکه با انتخاب دقیق واژگان، کیفیت رخداد را نیز به مخاطب منتقل می‌کند. از این رو، «الأسفلین» در این سوره، تصویری فشرده و کوبنده از سرنوشت باطل ارائه می‌دهد؛ تصویری که با فضای حماسی و سرنوشت‌ساز سوره الصافات سازگار است. «فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ» کنایه از آن است که ما ابراهیم (ع) را بر آنان غالب ساختیم و آن‌ها را به پست‌ترین و پایین‌ترین جایگاه رساندیم». (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۹۶) اما در سوره الانبیاء، تعبیر متفاوتی به کار رفته است: «فَجَعَلْنَاهُمْ الْأَخْسَرِينَ». این واژه برخلاف «الأسفلین»، بیش از آن‌که بر بعد مکانی یا تصویری شکست تأکید کند، بر بُعد ارزشی و نتیجه‌ای آن تمرکز دارد. «الأخسرین» در این بافت نشان می‌دهد که دشمنان ابراهیم (ع) نه تنها در تدبیر خود ناکام ماندند، بلکه در سطحی عمیق‌تر، دچار زیان و خسارت حقیقی شدند؛ زبانی که هم در حوزه اعتقاد، هم در حوزه موقعیت اجتماعی، و هم در حوزه سرنوشت اخروی قابل فهم است. در سوره انبیاء، با توجه به فضای مناظره و جدال فکری میان ابراهیم (ع) و قومش، چنین واژه‌ای مناسب‌تر است؛ زیرا این سوره بیش از آنکه بر تصویر بیرونی حادثه متمرکز باشد، بر نتیجه نهایی مقابله حق و باطل تأکید دارد. از این جهت، «الأخسرین» جمع‌بندی فشرده‌ای از شکست کامل و خسران نهایی دشمنان حق است. در محور جانشینی نیز، «الأسفلین» و «الأخسرین» دو گزینه قابل مقایسه‌اند که هر یک در بافت خاص خود کارکردی متفاوت دارند. اگر «الأسفلین» در سوره الصافات به سبب تقابل تصویری با «بنیاناً» و «فألقوه» برگزیده شده، «الأخسرین» در سوره الانبیاء به سبب هم‌سویی با فضای استدلالی و پیام‌محور سوره انتخاب شده است. به تعبیر دیگر، هر

دو واژه به شکست دشمنان دلالت دارند، اما یکی شکست را در قالب سقوط مکانی و نمایشی می‌سازد و دیگری آن را در قالب زیان نهایی و خسران معنوی بازمی‌نماید. همین تفاوت نشان می‌دهد که قرآن کریم در روایت یک رخداد واحد، بر حسب هدف سوره، سطح برجسته‌سازی معنا را تغییر می‌دهد. از نظر دلالتی، «الأسفلین» شدت و عینیت بیشتری دارد و فضای صحنه را پیش چشم مخاطب مجسم می‌کند؛ در حالی که «الأخسرین» واژه‌ای تحلیلی‌تر و کلی‌تر است و نتیجه نهایی ماجرا را در یک حکم ارزشی بیان می‌کند. بنابراین، تفاوت این دو تعبیر را باید نشانه دقت بیانی قرآن در هماهنگ‌سازی لفظ با هدف سوره دانست. سوره الصافات، با توجه به لحن روایی و تصویرساز خود، واژه‌ای را برگزیده که سقوط ظاهری و تحقیر دشمن را برجسته کند؛ اما سوره الانبیاء، با لحن تأمل‌برانگیز و محتوای هدایت‌محور خود، واژه‌ای را برمی‌گزیند که بر خسران واقعی و نهایی باطل تأکید گذارد.

در نتیجه، مرحله سوم روایت نشان می‌دهد که رهایی حضرت ابراهیم (ع) تنها یک نجات جسمانی نیست، بلکه پیروزی معنوی و گفتمانی حق بر باطل است. قرآن با انتخاب دو تعبیر «الأسفلین» و «الأخسرین» دو بُعد مکمل از این پیروزی را به نمایش می‌گذارد: یکی بُعد تصویری و دیگری بُعد ارزشی. همین تنوع در بیان، نشانه آن است که تکرار قصه در قرآن هرگز تکرار ساده و بی‌فایده نیست، بلکه هر بار معنایی تازه، هدفی نو، و لایه‌ای متفاوت از دلالت را آشکار می‌سازد.

۵. نتیجه‌گیری

۱- دستاوردهای معناشناختی این پژوهش نشان داد که تفاوت‌های واژگانی در روایت‌های مربوط به حضرت ابراهیم (ع) در سوره‌های مختلف، تصادفی نیست، بلکه ریشه در بافت زبانی و غرض معنایی هر سوره دارد. بررسی محورهای جانشینی و همنشینی آشکار کرد که هر انتخاب واژگانی، لایه‌ای خاص از معنا را فعال می‌کند؛ به‌گونه‌ای که تفاوت میان تعبیری مانند «برئ/براء»، «تعبدون/تشرکون»، «اسفلین/اخسرین» و نیز صورت‌های مختلف بیان مجازات، بیانگر دقت نظام‌مند در چینش واژگان است. از این منظر، معنا در قرآن کریم نه در واژه منفرد، بلکه در شبکه روابط زبانی و بافتی آن شکل می‌گیرد.

۲- دستاوردهای تفسیری پژوهش نشان داد که درک دقیق داستان حضرت ابراهیم (ع) بدون توجه به بافت آیات، ناقص خواهد بود. هر سوره، با توجه به غرض خاص خود، بخشی از روایت را برجسته کرده و از طریق گزینش واژگان متناسب، پیام ویژه‌ای را منتقل ساخته است. در سوره‌هایی که لحن استدلالی و اقناعی غالب است، تعبیرات با بار دلالتی آرام‌تر و ثبوتی‌تر به کار رفته‌اند، و در سوره‌هایی که فضای انذار، تقابل یا تهدید برجسته‌تر است، واژگان شدت یافته و تأکیدی‌تر دیده می‌شود. بنابراین، تحلیل بافت‌محور نه تنها به فهم دقیق‌تر آیات کمک می‌کند، بلکه ظرافت‌های تفسیری پنهان در تفاوت‌های لفظی را نیز آشکار می‌سازد.

۳- پیامدهای روش شناختی این پژوهش نشان داد که تحلیل معناشناختی قرآن کریم نیازمند تعریف عملیاتی دقیق از مفاهیمی چون جانشینی و همنشینی است. همچنین روشن شد که انتخاب آیات برای تحلیل باید هدفمند و مبتنی بر تناسب با پرسش پژوهش باشد، نه صرفاً بر اساس گردآوری همه آیات هم‌موضوع. از سوی دیگر، تبیین روابط نحوی، همنشینی واژگان، و امکان جانشینی عناصر زبانی، باید در پیوند با سیاق پیش و پس آیه انجام شود تا استنتاج‌ها از اعتبار علمی بیشتری برخوردار باشند. بر این اساس، رویکرد بافت‌محور می‌تواند به‌عنوان الگویی کارآمد در تحلیل متون قرآنی و متشابهات لفظی به کار گرفته شود.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن فارس. (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲. ابوالفرج، محمداحمد. (۱۹۶۶). *المعجم اللغوی فی ضوء دراسات علم اللغة الحدیثه*. النهضة العربیة.
۳. ابوزید، احمد. (۱۹۹۲). *التناسب البیانی فی القرآن*. الطبعة الاولى. کلیة الآداب و العلوم الانسانیة: رباط، مغرب.
۴. ابوزینه، محمدبن منصور. (۲۰۰۲). *الحذف و الذکر فی المتشابه اللفظی*. عمان: جامعه الاردنیة، رساله ماجیستر.
۵. اسلامی، محمدرضا، دریانورد، مریم. (۱۳۹۸). «تحلیل ساختاری حدیث ضیف ابراهیم (ع) در قرآن کریم با تکیه بر دو محور جانشینی و همنشینی». *فصلنامه مطالعات قرآنی*، ۲ (۳۷). ص ۲۹-۹.

۶. السامرائی، فاضل. (۲۰۰۶). *بلاغه الكلمه فی التعبير القرآنی*. القاهرة: شركة العاتك لصناعة الكتاب.
۷. الاطرش، عطیه. (۱۹۹۷). *دراسات فی كتب المتشابه اللفظی*. عمان: الجامعه الاردنيه.
۸. اطهارى نيك عزم، مرضیه. (۲۰۱۰). *هاله معنایی واژگان و زاویه دید: دو مفهوم نزدیک به هم، مطالعات زبان فرانسه*. ۱ (۲). ص ۵-۲۶.
۹. البركاوى، عبدالفتاح. (۱۹۹۱). *دلالة السياق بين التراث و علم اللغة الحديث*. القاهرة: دار الكتب.
۱۰. بی پرویش، مانفرد. (۱۳۷۴). *زبان‌شناسی جدید*، ترجمه محمدرضا باطنی. تهران: آگاه
۱۱. چندلر، دانیل. (۱۳۸۷). *میانی نشانه شناسی*، ترجمه مهدی پارسا. قم: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
۱۲. حدادی، آمنه. (۱۳۸۹). *حس فرامتن در قرآن*، استاد راهنما: مهدی مطیع، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم تهران.
۱۳. حرى، ابوالفضل. (۱۳۸۸). «کارکرد تصریف در دوسوره قرآنی ناظر به داستان آفرینش در پرتو فراکارکرد متنی هیلیدی»، *پژوهش زبان‌های خارجی*، ۵۸.
۱۴. حمودى العزاوى، خالد. (۲۰۱۴). «اثرالسياق فی تغيير دلالة الالفاظ - سورة الكهف نموذجاً». *مجلة الاستاذ*، ۱ (۲۹)، ص ۶۲.
۱۵. دژآباد، حامد. (۲۰۱۷). دژآباد، حامد. «سياق الآیة اللفظی و وظائفها فی التفسیر». *مجلة اللغة العربية و آدابها*، ۱۳ (۲)، ص ۲۵.
۱۶. ردة الطلحی. ردة الله. (۱۴۲۴). *دلالة السياق*، الطبعة الاولى، العربية السعودية، جامعه ام القرى.
۱۷. زارعی فرد، رها. (۱۳۸۵). *بررسی ناگفته‌های گفتمان فارسی، مبتنی بر دو نمایش‌نامه فارسی معاصر*، رساله کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی. اصفهان، دانشگاه اصفهان.
۱۸. سجودی، فرزانه. (۱۳۹۰). *نشانه شناسی کاربردی*، تهران: نشر علم.
۱۹. صافی، محمود. (۱۴۱۸). *الجدول فی اعراب القرآن*. دمشق. دارالرشید.
۲۰. صدقی، حامد، مرادی، زهرا. (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی دیدگاه فاضل السامرائی با قدما در نقد مخالفان اعجاز ادبی با تاکید بر ظرافت‌های معنایی آیات متشابه». *مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی*، ۲ (۴).
۲۱. صفوی، کورش. (۱۳۸۷). *درآمدی بر معنی‌شناسی*. انتشارات مهر. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
۲۲. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۶۳). *ترجمه تفسیر المیزان*. مترجم محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۳. فیروزآبادی، مجدالدین. (بی تا). *قاموس المحيط*. مصر: انتشار الرسالة.
۲۴. کرمانی، محمود. (۱۹۹۸). *البرهان فی تشابه القرآن*. المنصورة: دارالوفاء.
۲۵. کنوش، عواطف. (۲۰۰۷). *الدلالة السياقیة عند اللغویین*. لندن: دارالسیاب.

۲۶. مختار عمر، احمد. (بی تا). *الترادف و اشباه الترادف فی القرآن الکریم، الدراسات القرآنیة*، ۲ (۱)، صص ۱۸۲ - ۱۹۸.
۲۷. معینی، روح الله. (۱۳۹۶). «نقش بافت در دریافت معنا از کاربرد دو واژه "کتاب" و "قرآن" و حوزه معنایی آن دو در قرآن کریم». دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی.
۲۸. نورعوض، یوسف. (۱۴۱۰). *علم النص و نظریة الترجمة، الطبعة الاولى، مکة المکرمه، دارالثقة للنشر و التوزیع*.
۲۹. ون دیک، توین آدریانوس. (۱۳۹۴). *تحلیل متن و گفتمان*. مترجم پیمان فرخی. آبادان، انتشارات پرسش.
۳۰. یعقوب، امیل بدیع. (۱۹۸۳). *موسوعة النحو و الصرف و الاعراب*. قم: انتشارات استقلال.